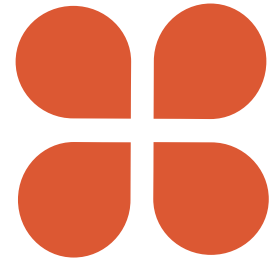

Vårda väl

Biologiskt kulturarv Riksantikvarieämbetet | maj 2013

Fäbodar och fäbodskogar

Biologiskt kulturarv i nordliga skogar

I norra och mellersta Sveriges inland har ända in i modern tid fåbodbruket spelat en avgörande roll för folkförsörjningen. Över hela skogslandet har säsongsbosättningar funnits, dit man fört kreaturen på skogsbete om sommaren. Än idag finns många gamla fåbodställen kvar, med gamla timmerstugor på en öppen gräsvall i skogen.

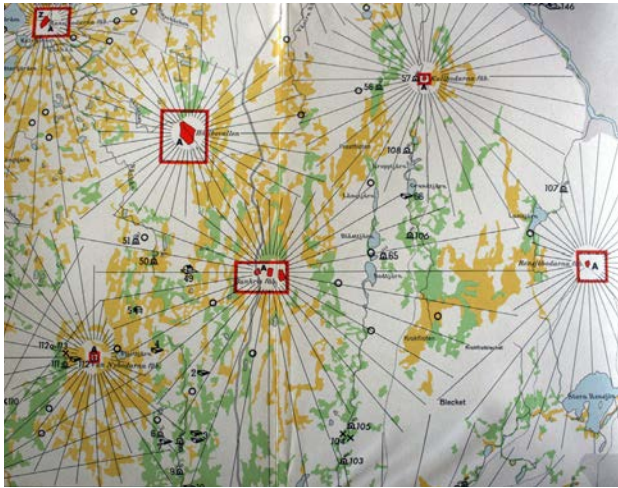
Vid en och annan säter går ännu kor på bete i skogen. Men kulturspår och minnesmärken från äldre tiders utmarksbrukande står även att finna i landskapets levande artförekomster, vegetation och naturtyper. I många fall har skogslandskapet präglats så kraftigt av fåbodkulturen att man än idag kan urskilja spår ända upp på landskapsnivå. Eftersom påverkan har försiggått under lång tid och över stora områden, har skogens ekologiska förutsättningar också förändrats, inte sällan till arters fördel. Sammantaget utgör dessa spår det biologiska kulturarvet.

För att dessa spår ska kunna användas och identifieras i stor eller liten skala behöver de definieras och beskrivas. Detta faktablad ger ett antal exempel på skilda företeelser som var för sig och tillsammans utgör fåbodlandskapets biologiska kulturarv.

HISTORISK BAKGRUND

Fåbodbrukets ursprung sträcker sig långt tillbaka i medeltiden. Ju längre uppåt landet människan har sökt sig, desto större arealer har hon behövt tillgodogöra sig för sitt uppehälle. Nyttiggörandet av det vidsträckta skogslandskapet blev ett villkor för överlevnad för nybyggarna i norra Mellansverige och Norrland. För bofasta bybor i älvdalgångarna kom ett rörligt hushåll att fortsätta vara nödvändigt, sedan all odlingsbar mark tagits i anspråk. Genom att upprätta brohuvuden i form av fåbodställen på utmarken kunde bondebefolkningen tillgodogöra sig både den

Den övergivna fåbodvallens flora står ofta länge emot igenväxningen, men tuvtåtel och andra högvuxna gräs tränger gradvis undan den artrika slätterfloran. Bäjsjösäter, Lima.

betesmark som skogarna erbjöd och andra nyttigheter som skogshö, myrjárn, virke, lav, torv, bark, ved, jaktvilt och fiske. Denna omfattande extensiva kulturpåverkan kom att i hög grad sätta sin prägel på skogslandskapet. I alla nordliga skogar finns i varierande grad spår kvar av dessa verksamheter.

Fäbodbruket var som mest utbredd vid mitten av 1800-talet. Det senaste seklets modernisering av jordbruket har lett till att nästan alla fäbodställen därefter har övergivits. Idag finns flera tusen fäbodlämningar spridda över alla slags naturtyper från Mälardalen till Norrbotten. Även om principerna varit likartade så har stora regionala och lokala variationer rått i fäbodbrukandets utformning och praktik. Lokaliseringen kan också vara mycket skiftande – från vida myrlandskap till tallhedar, från djupa granskogar till kalvfjäll. Och de biologiska kulturspårerna skiftar därefter. Det alltmer storskaliga skogsbruket lämnar idag djupare spår i landskapet än några historiska brukningsformer har förmått och innebär samtidigt ett stort hot mot de historiska spår som finns kvar.

De olika aspekter av biologiskt kulturarv som presenteras här representerar minnen från fäbodekonominns epok. Spår från skogsbruk efter 1950 ingår därför inte. Termer och lokala beteckningar har hämtats från Dalarna, där merparten av arbetet med biologiskt kulturarv i fäbodmiljöer hittills har bedrivits.

IDENTIFIERING OCH TOLKNING

Fäbodlandskapets biologiska kulturarv utgörs av ett brett spektrum av företeelser som berättar om utmarksbruk i allmänhet och fäbodbruk i synnerhet. Ofta kan flera olika slags spår berätta om varje särskild brukningsform.

Ovan t. v.: **Fäbodlandskapet**. På detta utsnitt från en karta över Älvdalens kronopark i mitten av 1800-talet framgår tydligt omfattningen av utmarkens ianspråkstagande. Från fäbodtäckten i mitten markerar de radiella strålarna *fäbodlöten*, det vill säga betes- och bruksskogen kring sätern. De gröna områdena representerar bättre slättermarker på utmarken och de gula slättermyrar. Veirulf 1937.

Ovan t. h.: **Fäbodinägan**. Då fäbodarna var i full drift i mitten av 1800-talet var hela fäbodinägan – vallen – öppen slättermark (ljusgrönt). Flygbilden avslöjar att blott en bråkdel av inägan idag är öppen. Merparten har besogats aktivt eller spontant. Samtidigt har utmarken i allt högre grad förvandlats till kalhyggen och ungskogar. Kläbergets fäbod Dala-Floda idag, med överlägg 1837.

De biologiska kulturspårerna förekommer i många skalor, från enskilda individer och kulturformer av vissa arter till hela landskap. I urvalet av biologiska markörer nedan ligger fokus på deras förmåga att berätta om historiskt brukande. Andra företeelser har främst värde för biologisk mångfald och ingår bara i urvalet om de utgör kulturskapade substrat som är av betydelse för speciellt skyddsvärda arter.

Till stöd för att identifiera vegetationstyper har ett antal *indikatorarter* valts ut, som tillsammans vittnar om den historiska hävd som präglar kategorin.

För tolkningen av de olika spårerna kan även stöd-kriterier i form av andra kulturspår behövas. Till god hjälp är även kunskap om de historiska brukningsförhållandena vid den aktuella fäboden eller inom det aktuella området. Urvalet i detta faktablad är tänkt att fungera som grundläggande hjälp för identifiering av olika biologiska kulturspår i nordliga skogar.

Fäboden har traditionellt utgjorts av den inhägnade gräsbevuxna *fäbodtäckten* eller vallen, med öppen

slåttermark. Här finns en eller flera fäbodgårdar med boningshus, fähus, härbre, lador och ett antal övriga byggnader. Som regel har denna öppna täkt oftast varit flerdubbelt större än idag. Utanför gårdesgården vidtar utskogen eller fäbodskogen, som i äldre tid var allmänning. Från fäbodtäkten löper stigar i olika riktningar, lötgångar eller *gässelleder*, där kor och getter dagligen *getades*, vallades ut i betestrakterna. Vallningen var nödvändig av tre skäl: dels på grund av rovdjuren, dels för att styra boskapen till lämpliga betestrakter och dels för att hålla mularna borta från slåttermarker och svedjor. Någonstans längs varje betesrunda fanns en *sovhol* eller *stannris*, ett vilställe där man vilade middag vid en eld. Här lämnade ofta vallkullorna spår efter sig i form av signaturer och meddelanden i träd.

På de flesta fäboddar har delar av fäbodtäkten beskogsats under 1900-talet. Dessa delar bildar ofta en separat zon mellan inäga och utmark, med delvis särskilda värden. Beskrivningen av de olika kulturspåren nedan utgår från inägan och fortsätter ut på utmarken.

Vid sedan länge övergivna fäbodställen kan det även med en karta vara svårt att hitta inägo gränser och tolka markslag. Till stöd i tolkningsarbetet behöver man därför även kunna identifiera företeelser som inte är biologiska, som röjningsrösen, husgrunder, åkerhak, vägbankar, ristningar i sten och kallkällor.

Ovan t. v.: På fäboddar med bibehållen lieslåtter finns den gamla ängsfloran kvar intakt. Här vid Lövberget i Dala-Floda lyser ängen av prästkrage, ängsskallra, fältgentiana, slätterfibbla och jungfrulin. Jungfrulinet kallas i Floda för "Lövsbergstupp", då den bara finns här i hela socknen.

Ovan t. h.: På betade fäbodvallar i högländet dominerar ofta det hårda gräset *stagg*. Det gynnas av bete tack vare att kreaturen undviker det och det därför kan breda ut sig på smakligare arters bekostnad. Vålbrändan i Transtrand.

INÄGAN

Gräsmarken med dess växter

Slätterängar

Oavsett om fäboden har anlagts på rik eller mager mark, i en bergstrakt eller i låglandet, så har inägans förhärskande markslag varit slåttermark. Liksom i byarna har *hackslogarna*, slätterängarna på fastmark, formats av lång tids årlig slåtter och de har ofta blivit mycket blomsterrika. På hemfäbodarna har de bästa slogarna efterhand stenröjts och odlats upp. De fäbodtäkter som ännu slås traditionellt har som regel bibehållit sin ängsflora bättre än de täkter som betas. I det senare fallet har kontinuiteten i hävden ofta varit sämre och oönskade effekter som igenväxning och näringsöverskott har slagit ut känsliga arter.

Betad gräsmark på inägan

Under de senaste 60 åren har skogsbetet helt upphört och vid de fäboddar som idag har djur betas som regel både åker och äng på fäbodinägorna. Den betade fäbodvallen har idag blivit ett signum för våra sista "levande" fäboddar. Även om betet inte i alla lägen är optimalt för att bibehålla slätterängarnas rika

Fältgentianan (ovan t. v.) är den kanske främsta indikatorarten på gammal välhävdad slåttermark. I betad ängsmark kan fältgentianan överleva endast om påsläppet sker sent. Typisk för fåbodtäkter i Jämtland är **sätergentianan** (t. h.), som är en buskformig och ofta ljusblommig form av fältgentianan.
Foto: Tommy Lennartsson.

flora, så bidrar det till betydligt mer än att bara hålla fåbodvallen öppen. Betesdjurens närvaro gagnar en mängd arter, inte minst sådana mossor och sällsynta skalbaggar som är knutna till kodynga. Tillgången på insekter gynnar också fågellivet. Inte minst ängsvamparna har visat sig trivas särskilt bra i magra betade fåbodtäkter.

Lindor och annan odlad mark

På många fåbodar har man idkat ett omfattande åkerbruk, i synnerhet på de hemfåbodar som legat på bördigare mark nära byn. Åkerhak och stora rösen är bra indikatorer på ett sådant brukande. Även på magrare fåbodar kan man dock finna större eller mindre rösen upplagda. Medan större odlingsrösen visar på att marken tagits i anspråk för odling, kan mindre *plockrösen* eller röjningsrösen lika gärna ha lagts upp för att underlätta lieslåttern.

Många fåbodvallar lades under plogen under tidigt 1900-tal, då bristen på odlingsmark var stor. Ett skäl till att man försökte sig på odling även i kärvare

lägen var att man gärna ville tillgodogöra sig stallgödseln från kreaturen. Även på rena slåtterfåbodar spreds gödseln ut över ängsmarken, vilket ökade produktionen, men reducerade artrikedomen drastiskt.

Tolkning

Floran kan många gånger avslöja hur intensivt marken har gödslats och brukats. Att slåtterängarna på åkerfåbodar ofta kan vara mer artrika än på rena slåtterfåbodar beror på att gödseln på åkerfåbodarna reserverades för åkrarna.

Både den slåtterhävdate och den sedan lång tid betade gräsmarken har sina karaktärsarter som vittnar om hävdens karaktär och intensitet. Hit hör såväl kärlväxter som svampar. Olika djurslag betar också olika och även tidpunkten för betessäsongen spelar in. Det kan därför vara svårt att sluta sig till hävdens karaktär endast utifrån artinnehållet. En art som vid riklig förekomst visar att en slåttermark har betats länge är stagg. Åtskilliga arter från slåtterängen går också gärna ut i gamla lindor.

Överst: **Kattfoten** gynnas av både slåtter och bete. Den är mycket känslig för igenväxning och beskuggning, då dess blad bildar en rosett tätt invid marken. I fåbodomarker finner man den gärna efter stigar.

Foto: Tommy Lennartsson.

Ovan t. v.: Även **blåsugan** har sina blad tryckta till marken. Ändå är den inte lika känslig som kattfoten för förändringar i hävden. Den är dock mycket ljusälskande och dyker ofta upp på fläckar där man bränt ris. Foto: Tommy Lennartsson.

Ovan t. h.: **Låsbräknarna** hör till de bästa indikatorerna på lång tids slåtter eller bete. De vill ha torr och sandig mark med lågt gräs eller lavar. Typisk för fåbodom är höstlåsbräken som utvecklas sent på säsongen.

T. h.: Medan örtfloran ofta är blygsam på magra fåbodomtäckter i höglandet, trivs många av de färgglada **ängssvamparna** i de fattiga grässvålarna. Mönjevaxskivlingen hör till dem. Foto: Anders Janols.

Indikatorarter

Några arter i gräsmarken som indikerar långvarig slåtterhävd vid fäbodar är:

Tidigblommande fältgentiana

Sätergentiana

Låsbräken

Höstlåsbräken

Topplåsbräken

Slättergubbe

Kattfot

Slätterfibbla

Blåsuga

Prästkrage

Smultron

Liten blåklocka

samt ett stort antal ängssvampar

Ovan: Även den sedan lång tid oplöjda och ogödslade **åker vallen**, lindan eller lägdan, kan bli mycket artrik så länge höbärgningen fortsätter. Bastuberget, Dala-Floda.

T. v.: Fortfarande ett sekel efter att all verksamhet har upphört skvallrar någon prästkrage och nässla om att här har vistats folk och få. Dragbergets fäbod, Stora Tuna.

Kulturväxter

Eftersom fäboden i många fall låg mycket långt från hembyn, var man där i hög grad tvungen att lita till sig själv. Därför planterades ofta medicinalväxter och köksväxter kring stugorna på sätern. Några av dessa växter påträffas idag oftare vid fäbodan än på andra platser och kan idag hittas kvarstående även där alla byggnader sedan länge är borta. Här kan också finnas en del prydnadsväxter, vilka behandlas i ett särskilt faktablad.

Ovan: Om **mästerrot** skrev Erik Almquist 1949: "Växtens förkärlek för avlägsna fäbodan är påfallande och svårklarad". Lokalnamn som kobot ger en vink om att mästerrot har en inrotad status som läkeväxt, framför allt för kreatur. Om någon växt ska utnämnas till fäbodarnas signum, så är det denna.

T. h.: Helt nyligen har den gamla **rabarber** som odlats som grönsak i fjällnära lägen i Härjedalen och Dalarna godkänts som egen sort, under namnet "Fäbod" (Iwarsson 2006). Den känns igen på sina smala stjälkar och långspetsade stora blad som är finludna i början av säsongen.

Tolkning

I olika trakter har kulturväxterna olika historia. Det är därför sällan möjligt att generellt knyta en förekomst av en kulturväxt till en specifik tidsperiod. Några arter har dock hållits i odling under lång tid och kan därmed betraktas som biologiska kulturarv. En art som mästerrot har bevisligen nyttjats som medicinalväxt vid fäbodan sedan 1700-talet och tro- ligen mycket längre, medan en art som spansk körvel har blivit populär först under 1900-talet.

Ovan: **Humle** är närmast obligatoriskt inslag vid fäbodan i många trakter. I Dalarna har den bland annat använts till att brygga dricka av till slättern samt som stoppning i kuddvar.

T.v.: **Blågull** är en av de äldsta prydnadsväxterna vid fäbodarna.

Arter på gamla timmerbyggnader

Mellansverige har världens största bestånd av timmerbyggnader från medeltid till 1700-tal. I ett gammalt hus har timret fått nästan evigt liv, jämfört med om timmerfuran skulle ha stått ute i det fria. Det på detta sätt konserverade virket får speciella egenskaper som attraherar ett antal högt specialiserade lavar, som endast tar upp näring och vatten från luften. Byggnader som rödfärgats eller tjärstrukits saknar dessa känsliga små svampväxter. I gammalt timmer kan även vissa sällsynta skalbaggar hitta en sista fristad för sin utveckling, sedan död ved i olika former blivit en bristvara i det omgivande landskapet. De arter som här beskrivs ställer inte till skada på timret.

Tolkning

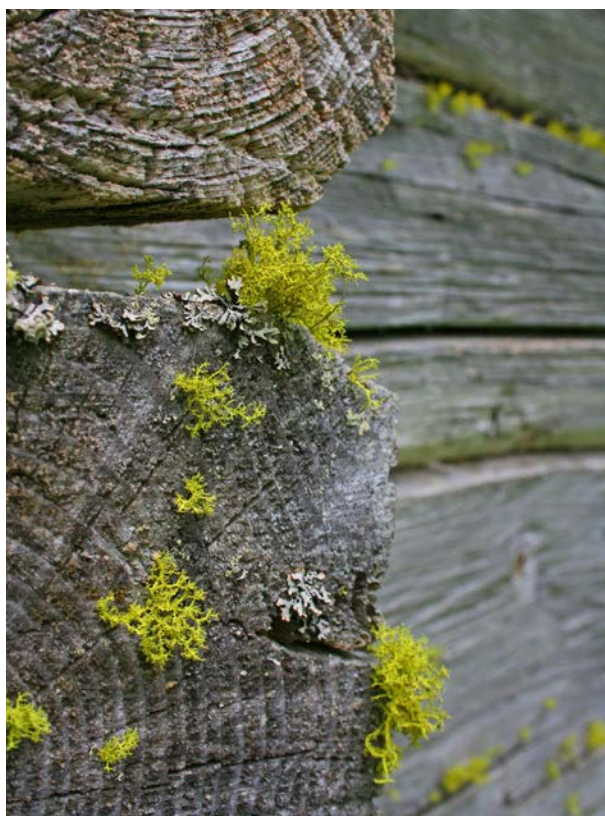
Lavarna växer endast på norr- och östvända väggar och dör bort om orienteringen ändras. Det har varit vanligt att timmerhus har flyttats inom och mellan fäboddar. Rik förekomst av lavar på gammalt timmer vittnar därför om att byggnaden inte har flyttats på mycket länge. Rika lavförekomster vittnar även om att landskapet runtomkring är eller har varit rikt på död torrtall. I många fall utgör dessa fäbodförekomster av både lavar och skalbaggar reliktpopulationer, alltså öar i ett för dessa arter i övrigt otjänligt brukningslandskap.

Sotlaven dyker upp på både bilat timmer och rundtimmer som har exponerats för väder och vind i åtminstone ett sekel. Ärteråsens fäbod, Ore. Foto: Göran Jansson.

Varglaven hör ursprungligen hemma på silvergrå torrtallar. På fäboddar kan den påträffas på både gamla och lite yngre timmerbyggnader. Denna lav är i sig ett biologiskt kulturminne, som har nyttjats flitigt förr till växtfärgning. Dess gula färg kommer av den giftiga vulpinsyran, som långt tillbaka användes för att förgifta åtel, därav lavens namn. Skallskogs fäboddar, Leksand.

För den vackra och hotade **bronspraktbaggen** (*Buprestis haemorrhoidalis*) är i många trakter bottensyllarna på timmerbyggnader den sista tillflyktorten, då skogens gamla träd har huggits bort och försvunnit. Dess grunda gångar, som inte skadar timret, mynnar i karakteristiskt båtformade flyghål. Ärteråsen, Ore. Foto av bronspraktbagge: Tommy Lennartsson.

Arter på gärdesgårdar och andra hägnader

Vid fåbodarna gick det åt ofantliga mängder gärdsvirke. Ofta ser man hur gamla gärdesgårdar är helt draperade av lavar. Detta kommer sig av att man förr högg både störor och stänger av mycket tätvuxet granvirke, som togs i täta *grankälar*, alltså trögväxande bestånd av unggran. Detta virke står sig länge och behöver inte bytas på många decennier, i motsats till de frodvuxna granstöror som oftast huggs till stängsel idag. Här står vi inför ett hotande kontinuitetsbrott, då mängden lämpligt lavsubstrat snabbt försvinner.

Hamlade träd

Det viktigaste vinterfodret näst hö från gräs och halvgräs var löv. Lövet från sälg och rönn repades, *ströks*, och plockades av under eftersommaren och torkades löst, medan lövris skars från björk och torkades som kärvar. För att kronan inte skulle skugga ängens gräs och för att man skulle kunna komma åt att skörda lövet hamlades träden med några års mellanrum. Mer sällsynt förekom att asp och al hamlades för lövtäkt. Lövfoderträden stod ofta i rösen på inägan, men kunde även finnas samlade i *lövtag* ute på utskogen.

Genom denna tuktan har lövfoderträden kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en

Lurvig gärdsgård. Med de sista gamla gärdesgårdarna riskerar en viktig miljö för lavar att försvinna från fåboden, där den tillsammans med gamla träd, timmerbyggnader och hässjevirke utgör en artrik helhet. Ekfännsberget, Dala-Floda.

mångfald av arter. På den grova barken och i socklarnas virrvarr av stamknölar och grenhål finner sig såväl fåglar som kräsna skalbaggar och lavar väl tillrätta. Lövtäkten upphörde som regel för minst 50 år sedan, men ännu träffar man ofta på de förvuxna gamla *säldkallarna* kring fåbodtäckerna. Många av dessa giganter kan leva länge än, men behöver ofta akut vård genom frihuggning och återhamling.

Den här beskrivna trädhanteringen kan kallas *höghamling*, eftersom trädens grenar kapades en till två meter över marken – istället för vid markytan som var fallet vid så kallat stubbskottsbruk. En vits med höghamling var att betesdjur inte kom åt att gnaga av lövet då de släpptes in på täkterna efter slåttern. Foderträden står nästan alltid i rösen, där de vind- och fågelspridda fröplantorna har undgått slåttern. Att lövfoderträden var viktiga för försörjningen visar de tingsmål och trätor som uppkom i samband med storskiftet, där enstaka gamla sälgar kunde bli föremål för utdragna processer. Hamling och stubbskottsbruk behandlas även i ett särskilt faktablad.

Några typiska lövfodersälgar sådana de kan se ut i skilda fåbodemiljöer och i olika stadier av glömska. I öppna miljöer som gårdstun och betesmarker har sälgarna oftare hållits tuktade, medan de i igenväxande fåboddäckter ofta vittnar om mer än ett halvsekels fri växt. Hamlingsriset har här blivit grova stammar, som trädet får allt svårare att bära upp. För att överleva måste sådana träd återhamlas snarast. Västra Grunoberg, Orsa; Kläberg, Dala-Floda; Hållberget, Rättvik; respektive Täcksberget, Dala-Floda.

Myaskbock (*Aromia moschata*).
Foto: Tommy Lennartsson.

Överst:

Rönnen har ett betydligt lägre växtsätt och har ofta inte behövt hamlas så intensivt. Sådär grova topphuggna gamla rönningar har dock utan tvivel ett förflutet som foderträd. Fagerberget, Dala-Floda.

Björkens stora betydelse som lövfoderträd förbises lätt, eftersom hamlade björkar är ganska ovanliga. Merparten av björklövet togs istället från träd som fälldes för ved. Kläberg, Dala-Floda.

När hamlingen har återupptagits behöver träden hamlas ett par gånger per decennium, eller när skotten nått en decimeter i diameter. Bäst är då att kapa grenarna just ovan ett sidoskott som får agera dragare. Redan nästa år kan denna kapas in. Råbergets Fäbod, Malung.

Nederst:

På grova sälgar växer gärna **lunglaven**. Då hamlingen ger trädet möjligheter att bli mycket grovt, har lövtäkten indirekt gynnat denna art som inte etablerar sig på ett träd förrän barken blivit rejält skrovlig. Överallt där den förekommer rikligt indikerar den lång kontinuitet av grov gammal sälg i öppna lägen. Fagerberget, Dala-Floda.

Vad som sagts rörande lunglaven gäller även för **skrovellaven**, som dock oftare föredrar gamla rönningar. Labb-Djurberga, Orsa.

I de döda vedpartierna på gamla solexponerade sälgar trivs den stora **myskbocken**, vars närvaro den aromatiska doften förräder i midsommartiden. Kläberg, Dala-Floda (se bild s. 13).

Tolkning

För att ett lövträd som hamlats för lövtäkt ska kunna identifieras behöver en tydlig sockel finnas samt en eller flera hamlingszoner i form av ansamlingar av grenskott, knölar och ansvällningar på stam och huvudgrenar. Vanligtvis befinner sig dessa partier mellan en och två och en halv meter över marken. I synnerhet på sälg kan flera generationers hamlings-spår finnas, då ofta med någon halvmeters mellanrum. I vissa fall skjuter en eller flera tuktade stammar upp från en stor rotsockel. Detta torde vittna om en kontinuitet i hamlingsbruket som omfattar flera trädgenerationer. Genom att åldersborra de yngsta skottgrenarna ovan hamlingspunkten kan man beräkna tiden som gått sedan sista lövtäkten.

Vad beträffar rönn så har lövtäkten som regel inte lämnat lika tydliga spår som hos sälgarna. Detta för att rönnen ofta bara har behövt topphuggas, för att den skall behålla sitt låga växtsätt. Här indikerar istället enhetliga bestånd av äldre topphuggna rönnar i gammal ängsmark att lövtäkt ägt rum.

Stubbskottsträd

I beskogade delar av fåbodinägan träffar man ofta på stubbskottsträd av glasbjörk eller sälg, i form av buketter av stammar som skjutit upp från en och samma marksockel eller stubbe. Socklarna kan vara mycket varierande i storlek och påträffas i nästan all slags mark kring fåbodarna.

Tolkning

Om socklarna är små kan man oftast inte säga något säkert om deras ursprung. De kan utgöra rester av ett marknära lövtäktsbruk, men kan lika gärna ha uppstått efter en avverkning eller en brand. Men om marksockeln är riktigt grov (> 3 meters omkrets) eller hyser tio stammar eller fler, är den sannolikt formad genom upprepad beskärning. Syftet med beskärningen är dock här mer svårtolkat än hos de mer uppenbart brukade hamlingsträden. Sockeln kan ha beskurets för sin produktion av löv eller klenved, eller helt enkelt för att den inte skulle beskugga intilliggande åkrar eller gräsmarker. Kring dessa strukturer återstår ännu åtskilliga frågetecken.

Lövrika marker med **bukettuppslag** av glasbjörk eller sälg kan vara gamla lövtäkter, men vittnar kanske oftare om att området brunnit eller röjts. Mosselbodarna, Dala-Floda.

Då ett stubbskottsträd uppvisar en kraftig **marksockel** med en mängd stammar kan man anta att den kapats ned uppregade gånger för något specifikt ändamål. Älvdalen, Rämna.

Där gamla lövträd står i en hävdad ängsmark kan mycket lätt en löväng återskapas genom att träden nyhamlas eller återhamlas. Tyrsberget, Dala-Floda.

Ibland står de gamla lövrönnarna kvar i ohävdade ängar. Rönnar ställer inte så stora krav på återhamling, här är det istället viktigast att säkra hävden, till exempel genom bete. Man måste dock vara aktsam i valet av djur, då getter och hästar gnager på stammarna. Får eller ungnöt är att föredra. Gässtjärnsberget, Gagnef.

Lövängar och lövtag

På enstaka platser på fåbodinäga eller utmark kan man än idag finna ansamlingar av gamla lövtäktsträd, som regel i olika stadier av förfall. Sådana områden är ovärderliga för vår förståelse av dessa en gång så viktiga marker, men här finns också en rik biologisk mångfald koncentrerad. Det finns ofta

goda möjligheter att restaurera lövmarken genom återupptagen lövtäkt i kombination med successiv röjning och slåtter. De ytterligt fåtaliga lövängar där hamling och slåtter ännu är igång hör till fåbodlandskapets allra dyrbaraste klenoder! Se vidare under utmarksträd nedan.

Andra märkesträd på fäbodinägan

Utöver lövfoderträden finns flera andra slags träd med speciella funktioner på fäbodvallarna. Till stora granar och tallar finns ofta speciella traditioner knutna och träden har inte sällan haft praktisk betydelse som åskledare eller tandvärksträd. Därutöver finner man ofta gamla lönnar som vårdträd vid fäbodstugor. Dessa gamla träd är av stor betydelse för hållbyggande fåglar och arter som lever på solitära träd och utgör ofta en länk i en mycket lång kedja av kontinuerlig tillgång på grov död ved.

En annan grupp träd som kan hjälpa till att tolka ägostrukturer och historia på inägan är de träd som växt in naturligt, utan att ha varit direkt nyttjade av människan.

Tolkning

Kring tolkningen av dessa träd råder sällan hundra-procentig klarhet. Det gör dem inte mindre intressanta, utan de bör ses som en invitation till kommunikation med lokalkunniga för att nå en djupare förståelse för brukningshistorik och ägostrukturer. De här illustrerade exemplen tjänar därför bäst som ledtrådar för fantasin.

Överst: **Getgran.** Där getter eller nötkreatur betar växer granen långsamt och bildar täta bonsailiknande kuddar. Prästbodarna, Rättvik.

Risgran. Solitära jättegrynar har ofta sparats aktivt på fäbodvallarna. Stora mängder granris tarvades för strö i lagården, men fäbodgranarna har även tjänstgjort som åskledare under äldre tid, då eldfångt furuspån var ett vanligt taktäckningsmaterial. Jan-Olasbodarna, Gagnef.

Märkestall. Vid många fäbodstugor står någon särpräglad gammal tall. Dessa har ofta egennamn och traditioner knutna till sig och utgör ibland vårdträd för hela fäboden. Gasenbergs fäbod, Grangårde.

Nederst: **"Allé" längs före detta fågata.** En typ av läsbarhet som igenväxningen av fäbodtälten har fört med sig är de trädrader som uppkommit längs med gamla gårdsgårdar och fågator. Långt efter att gårdsgårdsvirket multnat bort utvisar dessa "alléer" var hägnaderna har gått. Fagerbergets fäbod, Dala-Floda.

Vuxen getgran. Under hela skogsbetesepoken har unga granar genomlidit en "bonsai-fas" där betande mulnar har hindrat tillväxten (se bild överst t. v.). Även dessa hårt tuktade granarna blir dock till sist stora. Som minne av bonsaifasen bär de sedan en tät kjol av "getris" vid basen. Mosselbodarna, Dala-Floda.

Kalkällor

En kategori kulturspår som inte är renodlat biologiska, men som är av betydelse för fåbodens mångfald och som ofta förbises, är kalkällorna. Källor kan vara av många slag och berättar alltid något om varför fåbodstället etablerades på en viss plats, då säterbruket krävde stora mängder vatten. I källor har man tagit vatten till folk och få, byk och kok, och beroende på källornas egenskaper har de även nyttjats som *smörkällor* (där vatten togs till tvättning av smör), *köttkällor* (där kött förvarades) och *våderkällor* (som spädde våder), medan ockrakällorna har nyttjats för järnframställning. Som villkor för vardagslivet har källorna hanterats med vördnad och respekt. Många gånger har även utöver själva källflödet också bäcken från källan ingått i begreppet ”källa”. De källor som ännu är i bruk täcks ofta över och förses med pumpar och dylikt, vilket ofta omintetgör deras biologiska värden.

Tolkning

Kalkällornas biologiska mångfald kan antas vara mer eller mindre starkt präglad av tidigare nyttjande. Så länge källan tjänar som vattentäkt hålls den ren och rensas från löv och skräp. Också området kring källan har hållits rent och fritt från sly. Den flora som trivs intill källan och källbäcken finns som regel bara kvar så länge källan och dess närområde vårdas och källan inte täcks över.

Bergkälla. De små tätkällorna har ofta hållits i skick i många sekler. ”Brännvinskällan” i Flobergets fåbod, Dala-Floda.

Källbäck. Längs källflöden på öppna fåbodvallar kan man finna källört, fjälldunört och ovanliga mossor. Nysjöns fåbod, Enviken.

UTMARKEN

Betesskogen

Den skogsmark som sträcker sig ett par – tre kilometer ut från fäboden utgjorde förr fäbodskogen eller *bodlöten*. Här är spåren efter det historiska brukandet tydligast och här finns merparten av de betestrakter dit djuren vallades i äldre tid och dit de i senare tid har gått på egen hand.

Djurens bete i skogen har lämnat spår på många olika nivåer och av mycket varierande varaktighet. De spår som längst dröjer sig kvar finner man i skogsstrukturen, i markvegetationens sammansättning, i gamla träd samt i stigarna. Det stora djurantal som vistats i skogarna kring våra äldsta fäbodan har skapat säregna och varierade skogsmiljöer, vilkas karaktär ofta kvarstår än idag.

Betesskogens växter

Skogsbetet gynnar växter som behöver ljus och som lätt konkurreras bort av marktäckande risvegetation. När blåbärsriset betas bort gynnas många örter och gräs. Även djurens tramp och bete av lövsly och buskar gör skogen ljusare. Många av betesskogens arter finns idag främst kvar på stigar och vid de gamla betesplatserna och vilställena.

Betesskog. I den öppna och gräsbevuxna skogsmarken betar kor och getter fram en rik ekologisk variation. Nybergets fäbod, Rättvik.

Tolkning

Merparten av all utmark har vid olika tillfällen varit påverkad av betande kreatur. Det mest intressanta är alltså inte att leta efter spår av betespåverkan i största allmänhet, utan efter sådana som indikerar någorlunda sentida och intensivt skogsbete.

Indikatorarter

Några skogsarter som tydligt svarar positivt på bete och indikerar relativt sentida bete är: plattlummer, mattlummer, revlummer, kovaller, ekorrbär, skogsstjärna, linnea, blodrot, vårfryle, mosippa, stagg, fjälltimotej, klockpyrola, klotpyrola, ögonpyrola, nattviol, knärot, spindelblomster, ärenpris, gullris, smultron, kattfot, skogsnoppa och norsknoppa. Här trivs också många svampar som kantarell, brödticka, färticka och fjällig taggsvamp.

Överst: Två av alla kärlväxter som gynnas av skogsbeta är den lilla orkidén knärot och plattlumner. Karl-Töväsens fåbod respektive Nyberget, Rättvik.

T. v.: På och i kanten av **stigar** trivs sådana växter som inte bara är ljusberoende, utan som även tolererar ett visst mått av slitage, här mattlumner och ärenspris.

T. h.: Sekundärt skogsbeta. Även beskogade gamla fåbodtäkter förblir varierade och artrika så länge mulbetet bromsar igenväxningen. Skräddar-Djurberga, Orsa.

Betesskogens träd och buskar

I den betade fåbodskogen var variationen betydligt större än i en modern produktionsskog. Tack vare att betet öppnade skogen och gjorde den luckig, uppkom överallt bryneffekter och övergångszoner som inte minst gynnade lövträd och buskar. Lövtäkten på utmarken försiggick ofta i dessa områden, varom höghamlade sälgar fortfarande skvallrar (se lövtäkt ovan).

Ytterligare spår från vallningsbruket

De spår som återstår från vallningen är främst knutna till olika slags märken i träd. Sällsynt kan man återfinna de stigar som ledde ut på löten och även identifiera vilplatser längs sådana stråk. Kring

vilplatserna, *sovholarna*, är ofta spår från många slags verksamheter koncentrerade. Här kan man finna träristningar, getgranar, syrade granar och hamlade sälgar.

Tolkning

För här uppräknade spår och strukturer blir tolkningen säkrare ju fler exempel man finner inom ett område. Utöver här beskrivna exempel tillkommer andra spår av varierande tolkningsbarhet. Det kan vara märken efter vallyxor, ristningar i stenar och spår efter kådtäkt eller granristäkt.

Överst t. v.: **Gammal enbuske** i tätande skogssuccession. Enar vill ha mycket solljus. Överallt i fåbodskogarna står döende eller döda enbuskar och berättar om att markerna tidigare var mer ljusöppna. Stor-Vasselns, Värmland.

Överst t. h.: **Vidkroniga aspar** i tätande skog. I de glesta fåbodskogarna kunde förr aspen breda ut sina grenar. Sådana spärrgreniga aspar står ännu kvar, ofta hårt trängda av den tätande granskogen. Kläberg, Dala-Floda.

Nederst t. v.: **Trampgran**. Unggranar som växer intill stigar eller på platser med begärligt bete blir nedtrampade och får med tiden en typisk båg- eller båtform. Genom att mäta åldern på dem kan tiden för betet uppskattas. Ärteråsen, Ore.

Nederst t. h.: På en **kolbotten** spirar ofta en tät sådd av tusenbrödragran upp. Dessa stavagranar har varit eftertraktat gärdsgårdsvirke. Hit har även kreaturen sökt sig för skydd. Nysjön, Enviken.

Trädallé. En rad av träd visar var en gårdsgård en gång har hägnat en liten slog eller svedjeåker på utmarken. Hösätra, Lima.

Gethult. Där uppslag av gran en gång har betats hårt av getter uppkommer trånvuxna gethult, som under lång tid bär vittnesmål om skogsbetet. N. Risberget, Lima.

Blecka vid stig. Även gamla igenvuxna stigar kan ofta spåras genom förekomsten av bleckade träd. I synnerhet där träden är märkta på två sidor kan man vara viss om avsikten. Den blottade kärnveden i en bleckad (blekad) fura eller gran syns tydligt även i månlösa nätter. Vålbrändan, Transtrand.

Till **sovholar** utsågs torra backar nära myrar och sjöar eller vindexponerade platser i sluttningar. Här är ofta marken fortfarande gräsbevuxen och omgiven av getgranar. Vakerbodarna, Vämhus.

Överst:

Ristat träd. Vallkullorna ristade eller högg ofta in märken i bleckor i träden vid vilställena eller efter stigar intill betestrakterna, i synnerhet på vilplatser där flera fåbodlag möttes. Oftast utgör ristningarna enkla signaturer, undantagsvis längre meddelanden. Brindberg, Älvdalen.

Gränsmarkering. Under 1800-talet ökade exploateringen av skogslandet och på många håll nödgades man märka upp fåbodarnas betestrakter. Märkena efter dessa lötesgränser kan än idag återfinnas, ofta i gammeltallar i någon skiftesgräns. Lövberget, Dala-Floda.

Spår från ämnestäkt. Sannolikt har här en furuvril bärgats. Dragbergets fåbodar, Stora Tuna.

Nederst:

Näver skördades inte minst till takläggning. Spår av **nävertäkt** hittas därför inte bara kring fåboden, utan även ute i skogslandskapet, där lador stått. Vålbrändan, Transtrand.

Sälgar på utmark. I lövrika bergssluttningar träffar man på rester av utmarkens lövtäkter. Här står ofta sälgarna utspridda över större områden. Getarfolket hade ofta med sig en kont eller "lövtut" att plocka löv i säsongen igenom. Skärklacken, Dala-Floda.

Getbarrtall. När höskörden slog fel togs tallris i mängder till getter och får. Ibland skattades dessa "getbarrtallar" upprepat. I Västerdalarna är spåren från 1860-talets nöddår ännu synliga på många ställen. Högsättern, Transtrand.

Skogsslätter och myrslätter

Mycket av höslättern försiggick på utmarken. Längs bäckar och i skogskärr skedde skogsslättern och på myrarna myrslätter. I båda fallen var det huvudsakligen starr och andra halvgräs i fuktiga marker som bärgades. Höet slogs med lie och hässjades i stadiga vinterhässjor eller förvarades i enkla små lador.

Utmarksslättern klingade i de flesta trakter av redan före andra världskriget.

Alla slätterkärr röjdes fram ur täta videsnår och alskogar. Liksom på hårdvallsängarna gynnade slättern i kärr och myrvar många lågvuxna växtarter.

Några kärleväxter som vittnar om våtmarksslätter är tuvsäv, slätterblomma, kärrull, kärrspira, kärrbräsa, myrbräcka och myrstarr.

Tolkning

De tydligaste spåren i vegetationen efter skogsslättern är de mer eller mindre rena bestånd av starrarterna flaskstarr och trådstarr som fortfarande överväger i många slätterkärr. Hittar man också några av de här nämnda indikatorarterna samt därtill rester av lador, hässjor eller markeringar i träd i närområdet, så ökar indikationerna till visshet.

T. h.: **Myrhässja**. I höglandet kan vinterhässjorna stå kvar på myrarna i många decennier. Varglaven som växer på denna hässja vittnar om att man använt senvuxen fura till hässjevirke. Klutsjön, Idre.

Nedan:

Den växt som stod för de rikaste höskördarna på utmarken var **flaskstarr**, *Carex rostrata*. Överallt i skogslandet där den bildar enhetliga bestånd kan man förmoda att slätter idkats. Skogfjället, Transtrand.

Torrstall som krak för bark- eller lövhässja. Spåren från utslättern kan vara av många slag. Befintliga trädstammar har ibland nyttjats som hässjekrak för skogsslättern eller annan fångst. Tandövala, Lima.

Träd som krak för torvhässja. Liknande spår finner man ofta kring torvtäcker, där torvhässjorna har tillverkats av störor mellan myrtrallar. Skallskog, Leksand.

Spår av svedjor och annan odling på utmarken

På fåbodlöten brändes skogen över större eller mindre områden för att ge ett bättre bete. Svedjor kunde också anläggas för tillfällig odling av råg eller rovor. Förvaringsgropar (stukor) för rovor kan ännu påträffas i sandbackar nära gamla svedjeland. På brända skogsmarker uppkommer ofta sammanhängande björkbestånd med inslag av asp. Överallt i fåbodskogarna hittar man även spår efter kolning, mestadels från perioden 1800–1950. Ofta har samma kolbotten använts upprepat.

Små potatisland togs ibland upp på gynnade platser på utmarken. På sandiga öar i sjöar eller i gynnade lägen ända upp i fjällkanterna kan man finna dessa små omhuldade odlingslotter, där även rester av små lador kan anträffas. Under 1800-talet odlades många myrar upp i förhoppningen om goda spannmålsskördar. Diken, ladrester och hässjevirk vittnar om detta.

Tolkning

Rik förekomst av stubbskott av björk och asp kan vittna om äldre svedjande. Genom att gräva kan man på sådana platser enkelt kontrollera om kolstybb finns i marken. Under 1900-talet har åtskillig skog utsatts för hyggesbränning i samband med avverkning. Spår från hyggesbränning kan likna svedjeland, med skillnaden att stubbarna i det förra fallet alla är sågade och kolade i sågskäret. Vid svedjebbruk fälldes den klenare skogen med yxa, medan grövre träd syrades, det vill säga ringbarkades för att torka på rot. Gamla kolbottnar syns ofta som små täta grandungar med kolförekomst i marken. Till täckning av kolmilorna krävdes stora mängder granris, vilket har gett upphov till lokala bestånd av högt uppstammade granar.

Där svedjor varit anlagda kan undantagsvis grödor åter spira då skogsmarken brinner eller störs av till exempel avverkningar. Så kan i fåbodmarker och finnmarker vilande kärnor av svedjeråg aktiveras och berätta om sekelgammalt odlande på utmarken.

Ladruin. Merparten av skogslandets alla små starrhölador, lövlador och torvlador är idag borta eller i ruiner. Mornässättern, Lima.

Redskaps gömma. Intill vilplatser vid gamla slätterland kan man hitta gömda redskap och slipstenar. Dessa liar har en gång dolts i en tät getgran, vars funktion med tiden har upphört. Vålbrändan, Transtrand.

Syrad gran. Hittar man ringbarkade granar med kol i huggytorna eller i marken intill är det troligt att skogen har utsatts för mulbetesrensning i form av bränning för förbättrande av betet. Skogfjället, Transtrand.

BETYDELSE FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

Idag har inte längre fåbodbruket någon ekologisk nyckelfunktion på landskapsnivå. I våra nordliga skogstrakter kan de biologiska spåren från det historiska fåbodbruket generellt beskrivas som ett gradvis avklingande brus.

Samtidigt utgör den boreala skogens biologiska kulturarv en viktig del av dessa skogars biologiska mångfald. Även om utmarksbrukandet förmodligen har bidragit till att begränsa förekomster av vissa gammelskogsarter, så har variationen av de skiftande brukningsformerna medfört en kraftigt ökad biologisk diversitet i fåbodskogarna. Vid fåboddar som ännu är i bruk har denna mångfald ofta bibehållits, dock bara så länge fåbodskogen inte utsätts för intensivt trakthyggesbruk. Rent allmänt är fåbodarna reliktområden i såväl kulturellt som biologiskt hänseende, där gamla sedvänjor kvarlever tillsammans med de gamla strukturerna och arterna.

Om än fåbodarna inte längre spelar någon övergripande ekologisk roll står ändå fåbodtakternas hävdade gräsmarker för en omistlig del av de biologiska värden som är knutna till ängar och betesmarker. Dessa miljöer saknas ofta helt i hembyarna. Detsamma gäller de gamla grova hamlingsträden, som tidigare har funnits över landskapet men nu nästan enbart återfinns vid fåbodarna.

KUNSKAPSLÄGE OCH UTBREDNING

Över hela skogslandet i inre Mellansverige och södra Norrland finner man spår av fåboddar och till dem relaterat utmarksbruk. De cirka 200 fåboddar som har djur idag återfinns från Värmland till Jämtland. Vid de fåboddar som finns och har funnits i fjällnära lägen tillkommer en del specifika företeelser (vilka redovisas i ett separat faktablad).

Kunskapen om var det biologiska kulturarvet finns kan för gräsmarkernas del inhämtas i de inventeringar av ängar och betesmarker som länsstyrelserna har genomfört under 1980- och 90-talet. I vissa län har riktade kartläggningar gjorts i länsstyrelsernas regi av lavar på timmerhus, dyngbaggar och ängssvampar, men ingen samlad bild finns för fåboddar specifikt. Via Jordbruksverkets miljöersättningshantering kan man få uppgifter om dagens brukningsgrad och förekomsten av skogsbete. För den samlade helheten av biologiska kulturspår i fåbodmiljöer finns dock än så länge ingen övergripande bild.

HOT OCH BEVARANDE

Hoten mot fåbodskogens biologiska kulturarv

Alltsedan fåbodbruket övergavs som bygdeekonomisk realitet, har skogens mångfald av nyttor gradvis kommit att reduceras till främst jakt, virkes- och vedfångst. Om igenväxning är det stora hotet mot fåbodtakterna – ofta återstår blott en liten gräsplätt närmast stugorna – så gäller det motsatta för utmarken. Genom skogsbrukets alltmer intensiva och storskaliga metoder utplånas idag i snabb takt de kulturspår på utmarken som har levt kvar från fåbodepoken. Även om vissa fåboddar har bibehållet skogsbete är det endast en bråkdel som har tillräckligt mycket djur för att vidmakthålla betesskogens specifika vegetationstyper och strukturer.

Vård och skötsel av fåbodvallen

För de öppna fåbodtakternas del är det viktigt att vårda de artrika gräsmarkerna genom rätt slags slätter vid lämplig tidpunkt (inte före mitten av juli) samt där det är möjligt genom ett mulbete som är tillräckligt hårt för att inte kvävande gammalt fjolårsgräs ska bli kvar över vintern. Vidare bör de gamla knotiga och halvdöda lövträden på fåboden vårdas och hamlas om, för att deras särprägel och mångfald ska fortleva. Parallellt med sådana räddningsaktioner bör unga sälgar och rönnar prepareras för hamling, så de kan bilda efterträdare till veteranträden. De gamla kallkällorna bör röjas fram så de får ljus. Källor behöver också rensas regelbundet.

Vård och skötsel av skogen närmast vallen

Tack vare att inägomarken i många fall har lämnats att bli skog, så har gammelskogens värden ofta tagit sin tillflykt hit från den alltmer fragmenterade utmarken. Här finner man idag ofta lövrik och gles skog, där spärrgreniga aspar och gamla lövfoder-sälgar står bland odlingsrösen, husgrunder och kallkällor. Dessa strukturer är ovärderliga, genom att de samlar in- och utägomarkens värden och dessa marker hotas lika mycket av avverkningar som av ohävd. Genom försiktigt bete och selektivt uttag av gran, kombinerat med frihuggning och återhamling av de gamla lövfoderträden, kan denna älskliga biotop bibehållas till glädje för nuvarande och kommande generationer på fåbodarna. Där stängsling behövs, bör stängslet dras så nära den gamla utmarksgränsen som möjligt, för att involvera den gamla inägomarken i betet.

Vård och skötsel av fäbodskogen

Vad gäller alla utmarkens långsamt bortmultnande spår från fäbodepoken bör de dokumenteras och vårdas, stigar upprätthållas och märkesträd skyddas. Ett hänsynsfullt skogsbrukande borde utan problem kunna samsas med bevarande och utvecklande av fäbodarnas unika helhetsmiljöer. För bevarande av de grova gamla hamlingsträd som står inväxta i gran- eller blandskog, gäller två saker: Försiktig frihuggning av varje träd, samt återhamling, så att kronan inte utgör ett vindfång som stjälpur trädets. *Varje friställande av gamla sälgar och rönnar vid avverkning måste ovillkorligen åtföljas av återhamling!*

Överst:

Fallen sälg. Alltför många stolta veteraner bland de gamla lövfoderträden har till sist gett upp i den tätande granskogen. Kläberget, Dala-Floda.

De gamla lövfoderträden som står kvarlämnade i uppväxande skog far illa av skugga och fukt och bryts snabbt ned av fjällig tofsskivling, honungsskivling och andra aggressiva svampar. Sångberget, Leksand.

Nederst:

En sälgjätte som har sparats vid en avverkning har genast blåst omkull tack vare sin förvuxna krona. Skallskog, Leksand.

Med en proportionerad krona som regelbundet tuktas kan våra urgamla fodersälgar stå i 200 år till. En bra åtgärd är att först hamla trädet, innan man hugger fritt runt om. Här är det hög tid att frihugga! Råberget, Malung.

METODIK OCH VERKTYG

Som kunskapskälla rörande historiskt brukande på utmarken har hittills främst fasta fornlämningar från de senaste århundradena beaktats. Genom att till denna kunskap lägga även det biologiska kulturarvet, kan vi inte bara få hjälp att ställa in skärpan på enskilda bruksformer och tidsperioder, utan även få hittills mörklagda avlägsna tider belysta i nytt ljus. Tillsammans med historiska kartor (vilkas största nackdel är att de utgör historiska ögonblicksbilder) och befintlig kunskap om fornlämningar kan tolkningen av de biologiska kulturspårerna bli ett verktyg för att tolka historiska nyttjandeformer och nå insikter om traditionell kunskap. Tolkningen av resterna av det levande kulturarvet behöver hela tiden gå hand i hand med kontakter med äldre brukare och traditionsbärare.

Oavsett om man vill undersöka förekomsten av biologiska kulturspår på sin egen privata fåbodruta eller om man som myndighet vill sjösätta en övergri-

Övergivna källor. Vid många fåbodrar har man borrarat en brunn och övergivit den gamla kalkkällan. När den fylls med löv och jord slutar den till sist att ge vatten och upphör därmed att vara en levande länk till gamla tiders liv. Nysjön, Enviken och Getåsen, Malung.

pande länsinventering, så behövs speciella "glasögon" i form av en metodik för kartläggning av biologiska kulturarv. Dessa instrument är i hög grad ännu under utprovande och för var och en som beger sig ut i fåbodskogarna väntar upptäckter på att göras. Detta gäller såväl fysiska spår och handfasta lämningar som sådana insikter och associationer som uppkommer vid mötet med det relikta fåbodlandskapet. Här väntar även svaren på en mängd frågor som redan är ställda. Till hjälp vid formulerandet av matnyttiga frågor har följande frågelista sammanställts, huvudsakligen utifrån egna erfarenheter.

Fäbodens relation till gårdens försörjning

- Vad för slags fäbod är det? (åkerfäbod, slätterfäbod, sommarstugefäbod, intakt karaktär).
- Vilken typ av byar har fäboden hört till och vilka utmarksnyttigheter kan tänkas ha motiverat fäbodens etablering?
- Finns det områden med rikare berggrund i närheten av fäboden? (där till exempel slätter eller lövtäkt kan tänkas ha ägt rum)
- Vilka speciella eller lokala näringar eller husbehov kan ha påverkat utseendet på skogen? (kolning, nävertäkt, barktäkt och så vidare).
- Vad kunde hushållen producera för avsalu och vilken betydelse hade fäboden här?

Fäbodens karaktär och relation till omgivningen

- Vilka naturförutsättningar kan tänkas ha motiverat etableringen av fäboden? (varmt gynnat läge, rikare berggrund, källor, översilad skogsmark, stora myrar, fjällbete, järnockra, jakt och fiske).
- Hur är klimatet? Hur lång är vegetationsperioden? När kommer våren? Hur stora är snömängderna?
- Vad bekräftar respektive motsäger den förutfattade bilden av fäboden? (hävd tillstånd, fördelning markslag, öppenhet).
- Vittnar bebyggelse eller andra strukturella spår om att kreatur finns nu eller har funnits nyligen?
- Vilka slags husdjur kan tänkas ha gått att föda på platsen?
- Kan man med ledning av äldre kartor sluta sig till vallningsorganisationen?
- Kan man med ledning av topografin sluta sig till betestrakternas utbredning?
- Kan man med ledning av befintliga stigar rekonstruera lötesbruket?
- Hur stor betydelse kan utmarksslättern tänkas ha haft kring fäboden?
- Var kan man tänkas ha huggit allt det gärdsgårdsvirke som krävdes vid fäboden?
- Vilka faktorer gör det lätt respektive svårt att idag veta om man befinner sig på inägan eller utmarken?

Tidsdjupet

- Hur förhåller sig nuvarande fördelning av öppen mark respektive skog till den historiska bilden?
- Vilka förändringar med betydelse för biologiskt kulturarv tycks ha skett sedan storskiftet eller motsvarande?
- Är gränsen mellan inäga och utäga fortfarande synlig?
- Motsvarar dagens gräns mellan vall och skog den historiska utmarksgränsen?
- Vilka spår finns från fäbodens olika epoker? (före resp. efter storskiftet, mycket djur med getter, få djur och inga getter, inga djur alls, enbart slätter etc.).
- Kan man via vegetationens status på utmarken sluta sig till djurhållningens omfattning och tillbakagång under det senaste seklet?
- Vad kan storskiftet tänkas ha medfört för det biologiska kulturarvet vid fäboden? Kan skriftligt belagda hävdbrott, gårdsflyttningar och förändringar i ägofigurer och djurhållning avläsas på in- eller utägan?
- Vad kan lokaliseringen av lövtäktsträd berätta om storskifte och ägosplittring?
- Vad kan placeringen av hamlade lövträd på inägan berätta om nyttjandegraden av marken?
- Vilka biologiska kulturspår indikerar en sovhol?

Ekologi och hävd

- Vilken kontinuitet kan dagens skog tänkas ha?
- Vilken ålder har skogen kring fäboden? Vilka perioder i fäbodens historia kan därmed fortfarande tolkas i form av olika biologiska spår?
- På vilka sätt bibehåller ett aktivt brukande det biologiska kulturarvet på inägan respektive på utmarken? Inverkar några former av fäbodbrukande negativt på det biologiska kulturarvet?
- Kan man på utmarken hitta spår av bete på brunnen mark?
- Hur påverkar aktivt bete utvecklingen av biologiskt kulturarv på olika slags hyggen?
- Förekommer specialiserade – till exempel rödlistade – arter som kräver och indikerar speciella förhållanden i direkt anslutning till biologiska kulturspår?
- Vilka typer av brukande kan ha gett upphov till sådana förhållanden tidigare?
- Hur kan de för sällsynta arter optimala förhållandena bäst tillgodoses idag?

KÄLLOR OCH LÄSTIPS

- Almqvist, E., 1949. *Dalarnes Flora*.
- Andersson, L., Appelqvist, T., Nitare, O. & Wadstein, M., 1993. *Betespräglad äldre bondeskog ur naturvårds-synpunkt*. Skogsstyrelsen rapport 7. Jönköping.
- Axelsson Linkowski, W., 2010. *Utmarksbete, främst skogsbete, och dess effekter på biologisk mångfald*. Naptek, CBM. Uppsala.
- Ehnström, B., 2011. *Sälg – livets viktigaste frukost*. CBM skriftserie 33.
- Ekeland, K. & Gustafson, G., 1997. *Fäbodskog och fäbodbruk*. Jordbruksverket.
- Emanuelsson, M., 2003. *Skogens biologiska kulturarv*. RAÄ förlag.
- Enfjäll, C., 2001, *Skogsskötsel i områden vid fäbodlar*. Skogsvårdsstyrelsen Dalarna-Gävleborg.
- Ericsson, S., 1997. *Alla vill beta men ingen vill bränna*. Skogshistoria inom Särna-Idre besparingsskog i nordvästra Dalarna. SLU Skoglig vegetationseko-logi rapport 8/1997. Umeå.
- Frödin, J., 1952. *Skogar och myrar i norra Sverige i deras funktioner som betesmark och slätter*. Inst. F. sammenlignende kulturforskning. Oslo.
- Hermansson, J., 2011. *Åtgärdsprogram för bevarande av hotade lavar på kulturved i odlingslandskapet 2011–2016*. Naturvårdsverket rapport 6439.
- Iwarsson, M., 2006. *"Fäbod", en riktig höjdarrabarber!* Hemträdgården 3, s 54–56.
- Levander, L., 1943. *Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förre hälft*. KGAA skrifter. II:1.
- Ljung, T., 2011. *Fäbodskogen som biologiskt kulturarv*. CBM skrifter 49.
- Lundqvist, R., 1986. *Gåsberget – en skogsbiologisk inventering i Kopparbergs län*. Länsstyrelsen i Kopparbergs län N 1986:4.
- Pettersson, J-E., 1991. *Säterbruk, särskilt under 1600- och 1700-talen*. Lima och Transtrand – ur två socknars historia, del 3.
- Veirulf, O., 1937. *Skogarnas utnyttjande i Älvodalen före storskiftet*. Geographica 5. Uppsala.
- Veirulf, O., 1976. *Fäbodarnas roll i äldre hävd av skogsmarker*. Nordiskt Fäbodväsen. Nordiska Museet.

ORDLISTA

Listan omfattar ett urval specialord och begrepp som förekommer i texten. Merparten av uttrycken är hämtade från Dalarna och kan därför skilja sig från traditioner i andra bygder och landskap.

Fäbodtäkt	Den del av fäbodområdet som var inhägnad öppen inägomark med äng, åker och hus.	Märkesträd	Traditionsbärande träd, ofta med egennamn och särpräglad utseende.
Getgran	Gran med tät "kjol" av tunna grenar som vittnar om hårt mulbete i trädets ungdom.	Plockröse	Litet röse i slätteräng, som ej indikerar odling.
Getning	Vallgången, vallningen av kreatur i skogen.	Risgran	Stor uppstammad gran där man tagit granris till strö i fähusen eller till kolmilor.
Grankäl	Tätt bestånd av trögväxande granar, ofta i kalla och fuktiga lägen.	Smörkälla	Källa med särskilt fint vatten, som exklusivt nyttjats till smörvtätning.
Gässla	Den rutt som omfattade den dagliga betesgången i skogen.	Sovhol, stannris	Vilställe för folk och få, oftast i borte delen av gässlan.
Hackslog	Stenig öppen slätteräng.	Stavagran	Klen och långsamväxande gran, lämplig till gårdsgårds- eller hässjevirke.
Hemfäbod	Fäbodställe beläget inom relativt kort avstånd från hembyn. Ofta höstfäbod.	Stryklöv	Löv från sälg eller asp som repas – stryks – av, i motsats till rislöv eller plocklöv.
Kolstybb	Finfördelat träkol i marken där kolmilor har stått.	Syrning	Ringbarkning av gran eller tall för att förmå trädet att torka på rot.
Krak	Hässjans stående stolpar, på vars knaggar störrarna vilar.	Säldkall	Sälg som topphuggits för att genom upp-repad hamling ge lövfoder under lång tid.
Köttkälla	Källa nyttjad för långtidsförvaring av färskt kött.	Vril	Knota på träd, ofta nyttjad för tillverkning av skålar eller koksor.
Linda, lägda	Sporadiskt plöjd och gödslad hövall, spontant igenvallad med ängsvegetation.	Väderkälla	Källa med varierande vattennivå som nyttjats för att spä väder.
Löt, bodlöt	Den skog närmast fäbodstället, som nyttjas för bete med mera.	Åkerhak	Kant efter gammal plöjd åkermark, används för identifiering av forna åkrar.
Lövtut	En spån- eller näverskäppa att plocka löv i under getningen.		

Detta Vårda väl-blad ingår i en serie för råd om vård och förvaltning av kulturarvet. Bladet har tagits fram inom ramen av ett forsknings- och utvecklingsprojekt rörande biologiskt kulturarv i samarbete med interreg-projektet *Utmarksbete – ett biologiskt kulturarv som resurs för en hållbar framtid*, båda vid Centrum för biologisk mångfald, CBM. Tryck har medfinansierats genom Naturvårdsverkets medel för åtgärdsprogram för hotade arter, ÅGP. Författare Tomas Ljung. Foto författaren där inget annat anges.

Artikeln är licensierad med cc-by där inget annat anges.
www.creativecommons.se/om-cc/licenserna/

Riksantikvarieämbetet

Box 1114, 621 22 Visby
Tel: 08-5191 8000. Fax 08-66 07 284
E-post: vardaval@raa.se
www.raa.se